

הדרמה "שני קוני למל" לאברהם גולדפאדן

זאב גולדברג

אברהם גולדפאדן המכונה אבי התיאטרון בידיש¹ החל לכתוב ולביים את מחזותיו ברומניה במחצית השנייה של שנות השבעים של המאה התשע-עשרה. מחזותיו מאותן שנים מתאפיינים בקו משכילי אנטי חסידי ברור ונושאי המחזות חוזרים על אותם מוטיבים. בכך ממשיך גולדפאדן את המסורת הדרמטית של ספרות ההשכלה היהודית במאה התשע-עשרה². מוטיב החוזר על עצמו במספר מחזותיו מראשית התיאטרון בידיש הוא רצונה של הבת המשכילה להתחתן עם אהובה המשכיל כנגד רצון הוריה לשדך לה חתן אדוק. כך לדוגמה באחד המחזותיו הראשונים של גולדפאדן משנת 1877 **די באַבע מיט די אייניקל** [הסבתא והנכדה] בורחת הנכדה היתומה מבית סבתה עם הדייטש (הגרמני) המורה המשכיל ולא מסכימה להינשא לחתן האדוק אותו יעדה לה סבתה. במחזה **שמענדריק** משנת 1877 חוזר מוטיב הכלה המשכילה הרוצה להתחתן עם בחיר ליבה ונוסף בו גם מוטיב החלפת הזהויות וקידושי טעות החוזר ביצירתו של גולדפאדן. במחזה זה משדכת בריינדה, אישה כפרית שהתעשרה, את בנה שמענדריק, נער תם ושוטה, עם רוזה, בתו המשכילה של פרנס הקהילה שירד מגדולתו. בעצת דוד, חתנה המשכיל של רוזה השב מהאוניברסיטה, מחליפים את הכלה המצועפת בצירל בת דודתו של שמענדריק, והנאהבים דוד ורוזה בורחים.

אף מחזהו המפורסם ביותר של גולדפאדן **המכשפה** משנת 1978 בנוי מחומרים דומים. בתיה ודודתה "באַבע יאַכנע" האדוקות הן מקור הרשע. בתיה מתחנתת בעורמה עם אברהם, אלמן עשיר, משתלטת על ביתו ונכסיו ודואגת להושיבו בכלא. היא וה"באבע יאַכנע" מוכרת לזנות את בתו היחידה מרים. מרכוס חתנה המשכיל של מרים לא מפסיק לחפשה עד שהוא מוצאה באיסטנבול. המשפחה מתאחדת וגם מזימתה האחרונה של ה"באבא יאַכנע" לשרוף את השלושה בבית המלון נכשלת.

¹ ראו: גולדברג, 1970, עמ' 7-57.

² ראו: שמרוק, 1978, 234-260.

דרמה מרכזית ומורכבת מאותה תקופה הבנויה ממוטיבים דומים היא הדרמה **דער פאנאטיק אָדער די ביידע קוני לעמל**³ [הקנאי או שני קוני-למל] נושא מאמר זה⁴.

תוכן המחזה

מערכה ראשונה

סעודת "מלווה מלכה" בביתו של ר' פנחסיל, סוחר חסידי עשיר היושב בראש השולחן. מסביבו יושבים חסידים השותים "לחיים", אוכלים ושרים. הם עוזבים את החדר ומברכים את ר' פנחסיל שיזכה לארס את בתו בשידוך הגון. ר' פנחסיל סובב בחדר ושח לפני בורא-עולם את צרותיו. הוא רוצה לשדך את בתו לחסיד הגון, אך מה לעשות שהיא מאוהבת במורה המשכיל מקס? לחדר נכנסת רבקה אשת ר' פנחסיל, יהודיה כבת ארבעים הבקיא בהוויות העולם. ר' פנחסיל מכנה את אשתו "בהמה" ו"פרה אדומה" ומאשימה שהיא בעזרת המורה המיוחס הפכו את בתם חיה'לה למופקרת. הוא מודיע שהזמין היום את קלמן-שדכן שרוצה להציע לחיה'לה שידוך הגון. רבקה משיבה שבתה תתחתן רק עם מי שימצאה חן בעיניה.

לחדר נכנס קלמן-שדכן, יהודי כבן ארבעים המדבר מהר ולא ברור וחוזר לעיתים קרובות על צמד המילים "כאָפּ ניט". הוא מודיע לר' פנחסיל שמצא לו חתן שאינו עוזב את בית המדרש, בנו של ר' שלמניו גבאי הרבי ופרנס החודש. שמו של החתן הוא קוני-למל, וכולו רק אלוהים, ציצית ורבי. אמנם יש בו כמה חסרונות קטנים. הוא אינו רואה בעין שמאל, צולע ומגמגם, אך מלבד זאת הוא ממש מרגלית טובה.

קרולינה, שהיא בעצם חיה'לה, בתם של ר' פנחסיל ורבקה, יוצאת לטייל. פניה מועדות לגן הציבורי כדי לפגוש את אהובה המורה המשכיל מקס. בגן הציבורי רוקדים סטודנטים לכבוד סיום לימודיהם והפרכתם לאנשים משכילים. חיה'לה-קרולינה מספרת למקס על השידוך המיועד עם קוני-למל. מקס מבין שמדובר בקוני-למל בנו החורג של דודו, ר' שלומניו, אח אביו הרופא. לחיה'לה-קרולינה המתפלאה איך אח אחד רופא ואח אחד חסיד משיב מקס, שר' שלמניו הוא אדם בעל דעות חופשיות, אך מכוון שלא למד מעולם נשאר אדוק והוא מבלבל כהוגן את החסידים. מקס מעלה רעיון שהוא יתחפש לקוני-למל, יבוא לביתו של קלמן-שדכן והלה יביא אותו לביתה של חיה'לה-קרולינה כחתן המיועד.

³ השם מופיע כך במהדורה הראשונה שהודפסה בוורשה בשנת 1887. במהדורה שהודפסה בניו כפי הנראה בשנת 1893 בתמונת השער נקרא המחזה **די צוויי קוני-לעמעלס** ובשער הפנימי מופיע **די ביידע קוני לעמעלס**. הציטוטים ומראה המקום במאמר זה הם ממהדורה זו.

⁴ על המחזות הנזכרים ראו: אבישר 1996, עמ' 210-220.

מערכה שנייה

בביתו הדל של קלמן-שדכן שרה ליבה בתו שיר עצוב, בו היא מביעה את כמיהתה למציאת בן זוג. קלמן-שדכן נכנס הביתה ומודיע שצריך לנקות ולסדר כי עוד מעט מגיע קוני-למל. מקס בתחפושת קוני-למל נכנס לבית ומתחיל לפלרטט עם ליבה. או מהלל את יופייה וטוען שהוא אוהב אותה ואף מצליח לשכנע אותה לברוח איתו.

העלילה עוברת לעירו של קוני-למל שחרייווקה, שם עסוקים בבחירות לגבאי חדש בבית הכנסת. ר' שלומניו המועמד המוביל מוציא מכיסו מכתב מקלמן-שדכן המבקש ממנו לשלוח אליו את קוני-למל. הוא שמח על ההזדמנות להיפטר מקוני-למל ותוהה מי היא הכלה המהוללה המעוניינת להתחתן איתו.

קוני-למל נכנס עם דגל ביד, מגמגם, ילדותי וביישן. הוא מסרב להאמין שנהיה לחתן ומשתכנע רק כשהוא רואה את המכתב. הניסיון ללמד אותו לומר ללא גמגום שלום עליכם למחותנים נכשל. ר' שלומניו, אינו מתרגש ואומר שהיחוס מחסה על הכול. הוא נבחר לגבאי ומובל בתהלוכה תוך כדי שירה לבית הכנסת. בראש צועד קוני-למל ודגל עם תפוח ונר בידו. הוא מנסה לנגוס בגניבה מהתפוח ונכווה מהנר.

מערכה שלישית

רבקה אם הכלה מודיעה שלא תסכים לשידוך מבלי לראות את החתן. ר' פנחסיל מודיע לה שביקש מאבי החתן לשלוח אותו הישר לבית הכלה ולא לבית השדכן. הוא משוחח עם חיה'לה-קרולינה על מעלותיו וחסרונותיו של השידוך. חיה'לה-קרולינה הבטוחה שתפגוש את מקס אהובה משיבה שחתן שבחר לה אביה הוא בוודאי חתן ראוי והגון.

קוני-למל (האמיתי) נכנס ומשוחח עם חיה'לה-קרולינה. הוא מוצא פגם בשמה הלועזי ובנוסף מתברר לו שהיא אינה יודעת מה פרשת השבוע ואינה מאמינה בשדים, ברוחות וברבנים. חיה'לה-קרולינה, הבטוחה שהיא מדברת עם מקס, מתחננת לפניו שיפסיק עם המשחק ואף מנסה לנשק אותו. קוני-למל בורח מהבית כשהוא צועק "שמע ישראל".

מקס מחליט לנצל את העובדה שר' פנחסיל חושב שקוני-למל הוא צדיק נסתר וכשר' פנחסיל נכנס לחדר מקס מתנועע בתנועות משונות ומדבר כאילו עם הנשמות הקדושות של אבי זקנו בעל המופת רבי קולומיניס ושאר קרובי משפחתו. הוא מבקש לברר אם חיה'לה-קרולינה היא באמת זיווג המתאים.

ר' פנחסיל מתפלא שמקס המחופש לקוני-למל אינו מגמגם ונראה כאדם רגיל. מקס מבקש מר' פנחסיל תקיעת כף שייתן לו את בתו ומצווה עליו להישאר צמוד אליו בשעה שהוא מבקש את הסכמת הנשמות הקדושות. לחדר נכנסות דמויות [סטודנטים] מחופשות לרוחות רפאים המודיעות שמקס הוא הזיווג של חיה'לה-קרולינה ומברכות את הזוג בברכת "מזל טוב".

מערכה רביעית

סביב השולחן יושבים מקס המחופש לקוני-למל, פנחסיל, אשתו רבקה ובתם חיה'לה-קרולינה וחזן הכותב את התנאים. מקס מציע שיחכו לאביו ר' שלומניו לסיום כתיבת התנאים ובינתיים מבקש מר' פנחסיל שיניח חצי מהנדוניה כמקובל.

קוני-למל נכנס לחדר ובידו חתימות ממועצת העיר המאשרות את היותו קוני-למל האמיתי. ר' פנחסיל משתומם לראות עוד קוני-למל ושואל את הנכנס מי הוא לכל הרוחות. הוא אינו מוכן לקבל את טענותיו של הנכנס שהוא קוני-למל האמיתי וגם קוני-למל כבר לא משוכנע שהוא באמת קוני-למל.

קלמן-שדכן נכנס לחדר וכועס על קוני-למל שעזב את ביתו ללא רשות ועל ר' פנחסיל שרוצה לגמור את השידוך בלי לשלם לו את "דמי השדכנות". קוני-למל טוען לעומתו שמעולם לא היה בביתו ורבי פנחסיל ממשיך ואומר שהוא זה שהזמין את קוני-למל לבוא לביתו. בהתחלה הוא קצת נבהל מנכותו אך משהתברר לו שקוני-למל הוא צדיק נסתר הבקיא בגמרא ושגם בתו אוהבת אותו הסכים לשידוך.

לחדר נכנסת ליבה בתו של קלמן-שדכן ותופסת את קוני-למל וקוראת לו שקרן. קוני-למל המסכן אינו מבין במה מדובר. ליבה פונה אל ר' פנחסיל ומספרת לו שקוני-למל היה בחדרה וניסה לפתותה. הוא לא צלע ודיבר כאחד האדם ובעצם כל רצונו הוא להוציא במרמה את כסף הנדוניה, אפילו זקנו אינו אמיתי. היא מנסה לתלוש לקוני-למל את הזקן והוא בורח מן החדר.

ר' שלומניו נכנס לחדר ומאשר שקוני-למל הוא אכן בנו החורג ומסביר שקוני-למל השני הוא מקס בן אחיו הדוקטור. הוא מאשים את ר' פנחסיל שרצה למכור את בתו לנכה רק למען הייחוס ומציע לו לקחת את מקס כחתן הראוי לבתו.

מקס נכנס מחובק עם חיה'לה-קרולינה. ליבה מבינה שהיה זה מקס שרימה אותה. מקס טוען להגנתו שהייתה זו רק בדיחה והוא מוכן לתת לה חצי מכסף הנדוניה בתנאי שתתחתן עם קוני-למל.

סצנת הסיום מתרחשת בגן הבית. סטודנטים מחופשים למתים נכנסים לגן ושרים "למה העירו את המתים". הם זורקים את הגלימות וממשיכים לשיר כשהם לבושים בבגדי סטודנטים ומאחלים "מזל טוב" לחתן ולכלה. מהצד נכנסים חסידים בשירה ומאחלים אף הם "מזל טוב". הסטודנטים מגרשים אותם ואומרים שבעת הזו אין כבר צורך להתייחס לאנשים מאוסים כחסידים.

החסידים המגורשים באים בטרוניות לפני ר' פנחסיל. הוא מודיע לחבריו לשעבר כי הוא נפרד מהם לתמיד משום שהגיע למסקנה שהסטודנטים הם החכמים.

הסטודנטים משליכים את החסידים החוצה. מקס פונה לר' פנחסיל בשירה ואומר הייחוס האמיתי הוא האדם המשכיל. כולם רוקדים ומאחלים מזל טוב לזוגות החדשים.

שני קוני-למל בדרמה משכילית אנטי חסידית

שמה המלא של הדרמה **שני קוני למל** הוא כאמור: **דער פאנאטיק אָדער די ביידע קוני לעמל**⁵ [הקנאי או שני קוני למל]. הקנאי הוא כמו בן ר' פנחסיל⁶ החסיד אבי הכלה המסרב בתחילה לתת את בתו למקס⁷ המשכיל. גם בדרמה זו, כמו ביצירות אחרות של גולדפאדן מסוף שנות השבעים מורגשת מגמה משכילית אנטי חסידית ברורה. כבר במערכה הראשונה יוצאת חיה'לה-קרולינה⁸ בת השבע עשרה מביתה לטייל בשדרה ולשאוף אוויר צח. יציאה זו מסמלת בדרמה יציאה מבית קנאי ומחניק אל עולם האור כדי לשאוף את אוויר ההשכלה הצח. בחוץ שרה חיה את השיר "רק לא בשבילך" בו היא מקוננת על-כך שמילדותה ננעלה בחדר חשוך, וכשנפתחה הדלת והאור הטוב נכנס, סגרו את הדלת מיד ואמרו לה: "רק לא בשבילך". בבית השני של השיר שרה חיה:

אויף געוואַקסן בין איך אין פינסטערע טוירן
פון פאָנאָטיקער בין איך געבוירן
פינסטער איז מיר געווען יעדע מינוט
איך האָב מיך איינגעוויינט און גמיינט, אוי, דאָס איז גוט
אַרויס בין איך אין גאַרטן אין דעם זיסן
פון בילדונג האָב איך דערשמעקט די זיסע לופט
איך האָב אָנגעהויבן קענטעניש צו געניסן
דערקוויקט האָב איך מיך מיט דער פרישער לופט
לאַז זשע מיך אָטעמען ווייטער אַזוי אין איר
"די לופט איז פריש", זאָגט מען, נאָר ניט פאַר דיר (עמ' 12).

⁵ שם זה משתמר גם בתרגום העברי הראשון למחזה שנעשה בשנת 1900 והופיע בירושלים כתוספת לעיתון **השקפה**. המחזה בתרגום העברי נקרא: **הקנאי או שני יקטן יקשן**. שם יצירה המורכב משני שמות עם המילה "אוי" המחברת ביניהם מופיע בדרמות רבות של גולדפאדן והיה מקובל בספרות ה"השונד" באותה תקופה.

⁶ השם פנחס הוא שם משמעותי הנקשר לדמותו המקראית של פנחס הכהן המקנא לאלוהים.

⁷ מקס הוא שם לוועזי של סטודנט בן עשרים ושתיים המסיים את לימודיו. מקס הוא המבוגר בין הצעירים במחזה. גילו המבוגר מתאים לדרישת ההשכלה לאחר את גיל הנישאים עד לאחר רכישת ההשכלה ולא להתחתן בגיל צעיר כפי שהיה מקובל בחברה המסורתית.

⁸ בהצגת הדמויות בתחילת המחזה מוצגת חיה'לה כנערה (מעדכען) כבת שבע-עשרה. השם חיה הוא שם משמעותי ורמז מטרים הבא לציין דמות המחפשת חיים בתוך הסגירות הדתית. גולדפאדן משתמש במקור במילה הגרמנית מעדכען ולא במילים שוות הוראה בידיש כדי לרמוז לנו על קרבתה לעולם ההשכלה. בהמשך הדרמה מעדיפה חיה'לה להשתמש בשם הלוועזי קרולינה בעוד אביה כלל אינו מודע לשם זה (עמ' 51).

[גדלתי בין שערים חשוכים/ נולדתי לאב קנאי/ חשוך היה לי תמיד/
התרגלתי וחשבתי שזה אכן טוב/ יצאתי לגן המתוק/ הרחתי את ריחה המתוק של ההשכלה/
התחלתי ליהנות מקניית ידע / החיה אותי ניחוח ההשכלה הצח/ הרשו לי לנשום עוד מניחוח זה/
"האוויר טהור", אומרים לי, "רק לא בשבילך"]
בהמשך השיר ממשיכה חיה'לה-קרולינה לקונן על מר גורלה. היא נולדה בין חסידים עיוורים
ושוכנעה שכך מתנהל העולם עד שהתאהבה בצעיר משכיל המתנהג בצורה מכובדת ומנומסת. היא
רוצה להיות איתו אך עונים לה "הוא בחור טוב רק לא בשבילך".
הדרמה משמשת במה להצגת השקפות ההשכלה ולהצגת טיעוניה כנגד החסידים. התובנה
המשכילית המרכזית שעליה מבוססת הדרמה היא הרעיון שנישואין צריכים להיות מתוך היכרות
הדדית ואהבה ולא כסידור עסקי על בסיס של היצע וביקוש בעזרת שדכן. ר' פנחסיל אבי
המשפחה מבקר את הנוהג החדש להתאהב בבן הזוג. לטענתו הוא לא אהב את רבקה⁹ אשתו לא
לפני החתונה ולא לאחריה. עובדה זו לא הפריעה כהוא זה לחייו. גם בלי אהבה הוא יהודי הגון
ועשיר (עמ' 7). לעומתו טוענת רבקה שברצונה שבתה תתחתן עם חתן שימצא חן בעינה וסביר
להניח שחתן כזה לא ימצא חן בעיני אביה (עמ' 8). הניסיון לשדך את חיה'לה-קרולינה לדמותו
המעוותת והגרוטסקית של קוני-למל רק בגלל ייחוסו, מחדד ומקצין את טענת המשכילים כנגד
שדוכי כפיה. בטקס האירוסין בסוף המחזה פותח ר' שלמניו בנאום בגנות השידוכין למען
הייחוס:

הערט אויס ר' פנחסיל, עס איז שיון צייט איר זאָלט אייך עפענען די אויגן, איז זאָלט מיר מוחל
זיין וואָס איז זאָג אייך, ווייל איר זענט איין עלטערער מענטש, נאָ באַרעכניט אַליין וואָס איר האָט
געוואָלט אומגליקלעך מאַכן אייער אייגן קינד צוליב וואָס? צוליב יחוס! ... ווי קען אַ טאַטע האָבן
דאָס האַרץ און פאַרקויפן זיין אייגן קינד פאַר אַ קאַליקע.

[ר' פנחסיל הקשב, הגיע הזמן בו יפקחו עיניך, סלח לי על אשר אומר לך כי אתה אדם מבוגר, חשב
בעצמך, בגלל מה רצית לאמלל את בתך היחידה? בגלל ייחוס! ... איך יהיו לב אב למכור את בתו
היחידה לנכה.]

⁹ בהצגת הדמויות בתחילת המחזה מאפיינת רבקה כאישה בת ארבעים החובשת פאה אדמונית ומעורבת יותר מבעלה
בהוויות העולם. גם השם רבקה הוא שם משמעותי. בדומה לרבקה המקראית, גם רבקה במחזה יודעת מה טוב
לילדיה בניגוד לדעת בעלה. בחידוש של נשים שחקניות בתיאטרון בידיש והצגת דמויות נשים כרבקה העומדות על
דעתן ומכוונות את ילדיהן לעולם ההשכלה בניגוד לדעת בעליהן, ניתן לראות את ניצני המאבק לשחרור האישה
בחברה היהודית ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה.

בדרמה מוצגים החסידים כחבורת אנשים המבלה את זמנה בעיקר באכילה ובשתייה מופרזת, מאמינה באמונה תמימה ברבי ומנותקת מהוויות העולם. עם כי סעודת מלווה-מלכה החסידית הפותחת את המחזה (עמ' 4-5) מוצגת יותר באור פולקלוריסטי ופחות באור שלילי. קוני-למל עצמו הוא בעצם דמות מטונימית – סמלית המייצגת את החסידות. תיאורו הגרוטסקי של קוני למל כבן החורג עיוור בעין אחת, צולע, מגמגם וילדותי מושלך על החסידות. החסידות העיוורת בעין אחת היא בעצם בתה החורגת של היהדות המסרבת לראות את אור ההשכלה. המפגש הראשוני בין קוני-למל לכלה ובני משפחתה משמש כבמה להצגת טענות המשכילים נגד החסידים. החסידים מוצגים כמי שמתנגדים ללימוד שפות זרות ושימוש בשמות לא עבריים, עולמם הרוחני מוגבל ללימוד פרשת השבוע, והם מאמינים באמונות טפלות, ברוחות ושדים (עמ' 34-35).

סצנה מרכזית במחזה בה מוצגים החסידים כשוטים המאמינים באמונות טפלות היא הסצנה בה מקס המחופש לקוני-למל מזמין את נשמת זקנו הרב קולומיניס ושאר קרוביו המתים כדי לקבל מהם אישור להשתדך עם חיה'לה-קרולינה. לחדר נכנסים סטודנטים בתחושת של רוחות. ר' פנחסיל החסיד מאמין שקוני-למל הוא למדוויניק נסתר, היכול לשנות את דמותו, לדבר עם המתים, לרקוד עם מלאכים ואם צריך גם לדבר עם חמור בשפת אנשים. הוא משתכנע בעזרת ה"רוחות" שקוני-למל הוא באמת השידוך המתאים ביותר לבתו (46-48). סיום המחזה מסמן ניצחון מוחלט להשכלה על החסידות. החסידים נכנסים בשירה ומאחלים מזל טוב. הסטודנטים מגרשים אותם החוצה כשהם שרים:

אָוועק, אָוועק, אָוואַק, אָוואַק!
איר אַלע מיאוסע לייט
מע זאָל אייך שוין מער ניט אָנקוקן
איז שוין די העכסטע צייט!

[הסתלקו, הסתלקו, הסתלקו! הסתלקו הסתלקו! כולכם אנשים מאוסים/ אין צריך אתכם כבר לראות, זמנכם כמעט ותם!]
החסידים הנפגעים מתלוננים לפני ר' פנחסיל ש"דייטישים" אפיקורסים מגרשים אותם. ר' פנחסיל משיב שאכן בעבר הם היו אורחים רצויים, אך הוא נפרד מהם עתה לתמיד; משום שהמבין שהמשכילים הם החכמים, ואילו החסידים כל גדולתם היא בשתיית משקאות חריפים. הסטודנטים מגרשים את החסידים וכולם לועגים להם (עמ' 61). מקס מסכם את המחזה במילים: "ייחוס הייסט נאָר דווקא דער געבילדערטער מאָן" [ייחוס הוא דווקא רק האדם המשכיל].

אברהם גולדברג מציין שבדרמות של ספרות ההשכלה הפך המשכיל לדמות אידיאלית, ואילו תפקדיה של הדרמה היה לשמש כעוד כלי נשק במלחמה להפצת רעיונות ההשכלה, לעומתן הדרמות של גולדפאדן מעבירות מסרים של תנועת ההשכלה, אולם הדגש בהן מופנה יותר אל הדמויות העממיות והקומיות. כך נשתמרו בתודעה העממית דמותו של קוני-למל ולא של המשכיל מקס, של שמנדריק ולא של רוזה, וגם במחזה **המכשפה** זכורה לנו דמותו של הוצמיך ולא של מרכוס המשכיל (גולדברג, 1970, עמ' 50-51).

ראוי להדגיש שדמות המשכיל האידיאלי העולה מן המחזה היא דמות של משכיל מתון האוחז מחד בערכי ההשכלה, אך מאידך לא עזב מעולם את ערכי הדת היהודית. הדמויות האידיאליות במחזה הן דמותו של ר' שלומניו ובמיוחד דמותו של אחיו הדוקטור, אביו של מקס, המתואר כאדם משכיל וכאדם אדוק היודע להתנהג בצורה הראויה גם לאלוהים וגם לאנשים (עמ' 57). כשנתיים אחרי שכתב גולדפאדן את המחזות **שני קוני-למל והמכשפה** הוא מתחיל לכתוב את מחזותיו **שולמית, בר-כוכבא וד"ר אלמסדו**. ביצירות אלו הוא מתרפק על העבר היהודי ושם דגש על הרגש הלאומי והרגש הדתי. באחרית ימיו שינה גולדפאדן את דעותיו וראה בתנועת ההשכלה את הגורם מרכזי שהביא לירידה הרוחנית ולהתבוללות בחברה היהודית¹⁰.

קוני-למל בקומדיה

המחזה **שני קוני-למל** הוא קומדיה של מצבים, כשהמוטיב הקומי המרכזי בו הוא מוטיב הבלבול בין דמותו של קוני-למל לדמותו של המשכיל מקס המחופש לקוני-למל. מוטיב התחפושת חוזר גם בדמותם של הסטודנטים המחופשים לרוחות ולשדים וכן בדמותו של שלומניו, אביו החורג של קוני-למל, שהוא בעצם משכיל המחופש לחסיד. מוטיב התחפושת ובלבול הזהויות הוא מוטיב ידוע בקומדיה עוד ממימי הקומדיה היוונית. נושא המחזה בו מצליחים צעירים להערים על הוריהם הזקנים ולהתחתן עם בחירי ליבם הוא הנושא המרכזי בקומדיה ד'לארטה, וכמו בקומדיה ד'לארטה מדברים הצעירים בלשון משכילית גבוה לעומת לשונם העממית והגסה של הדמויות הקומיות והזקנים. מוטיב החלפת הזהויות מופיע אף בדרמות שנכתבו בתקופת ההשכלה ומחזה **שני קוני-למל** מבוסס בעצם על מחזהו של אברהם בר גוטלובר **זער דעקטוך**¹¹ (הצעף או המסווה).

¹⁰ על גולדפאדן כמשכיל מתון וכמי שתוקף בחריפות את תנועת ההשכלה ראו: גולדברג, תשנ"ו. גולדברג 2006.

¹¹ ראו: אבישר 1996, עמ' 214, 193.

ההומור במחזה הוא הומור של "עליונים"¹². הדרמה כתובה מנקודת מבט משכילית מתנשאת המזלזלת בחסידים ושמה אותם ללעג, וכן מנקודת מבט של הבריא הלועג למוגבלויותיו הגופניות של הנכה.

במחזה שתי דמויות קומיות: קלמן-שדכן וקוני-למל. שתיהן מסמלות את עליבותו של העולם המסורתי-חסידי מול עליונות ההשכלה.

קלמן-שדכן, דמות השייכת למחנה החסידי הנלעג, מתואר כיהודי בן ארבעים המדבר מהר ומריח מטבק. מקצוע השדכן וריח הטבק מסמלים את כל הבזוי והמאוס בעסקנות היהודית המסורתית¹³. קלמן-שדכן פועל בדרכים ערמומיות ורק מתוך שיקולים של רווח כספי, כשהוא מנסה לשדך שידוך חסר סיכוי בין חיה'לה-קרולינה לקוני-למל. למרות ערמומיותו הוא לא יוצלח המתקשה למצוא שידוך אפילו לבתו המתבגרת ליבע¹⁴ וחי תמיד כעני מרוד. הוא מאופיין ביצירה במונולוגים ארוכים ומהירים וחזרות דחופות על צמד המילים "כאפ נישט"¹⁵ (אל תחטוף) ועל הטיות הפועל "כאפן" וברצף של שאלות רטוריות בסגנון זה:

אָבער וואָס? כאָפּט ניט! פּאַרגעסט ניט אַז איר זענט ר' פּנחסיל איר זאָלט אייך מאַכן פּון אַזוינע נאַרישקייטן אַ צימעס! וואָס איז טאַקע, ער דערזעט ניט אויף איין אויג, צו ער דערגייט ניט אויף אַ פּיס, ווייזט זשע מיר ר' פּנחסיל ווי שטייט דען ערגעץ אין שולחן ערוך אַז אַ ייד דאַרף זען אויף ביידע אויגן אדער גיין אויף ביידע פּיס. צו דעסט גלייכן, ער רעד אביסל טשיפּיליאוווע, נאָ זאָגן דען אונדזער מוסר ספרים אַז אַ ייד דאַרף רעדן גלייך? אַ ייד דאַרף נאָר ווייסן אז ער איז אַ ייד, און ווייטער דאַרף אים גאָר ניט אָנגיין - איך זאָג אייך ר' פּנחסיל כאָפּט ניט! מאַכט ניט קיין סך שהיות און כאָפּט אַרויס דעם אבן טוב, כדי מע זאָל אים ביי אייך נישט אויסכאַפּן, כאָפּט ניט.

[אבל מה! אל תחטוף! אל תשכח שאתה הוא ר' פנחסיל. אינך צריך לעשות משטות כזו עסק כזה גדול? וכי מה העניין, הוא אינו רואה בעין אחת, הוא צולע, הראה לי, ר' פנחסיל, היכן נאמר בשולחן ערוך שיהודי צריך לראות בשתי עיניו או ללכת על שתי רגליו. הוא מעט עילג בלשונו, וכי אומרים ספרי המוסר שלנו שיהודי חייב לדבר ברהיטות? יהודי צריך רק לדעת שהוא יהודי ושום

¹² ראו: אוסטרובר הומור

¹³ י"ל פרץ משתמש באפיון "ריח הטבק" כאפיון מזלזל לעסקנות היהודית המסורתית, ראו: מייזל 1960, עמ' 370.

¹⁴ ליבע או ליעניא [אהובה] הוא שמה הסמלי של בתו של קלמן-שדכן המחפשת בן זוג. במחזה היא שרה שיר עצוב על מר גורלה כ"רווקה זקנה" בת תשע-עשרה (עמ' 18-20). ליבע מאופיינת בפתיות המחזה כבהמית ובסוף המחזה היא מתחתנת עם קוני-למל. היא ממשמשת במחזה כדמות הנגד לחיה'לה-קרולינה המשכילה והעדינה.

¹⁵ הוצמאך - הדמות הקומית במחזה **המכשפה** מתאפיין בחזרה על הביטוי: "דער רוח זאָל מיך נעמען" [תיקחני הרוח].

דבר יותר לא צריך לעניין אותו. אני אומר לך ר' פנחסיל, אל תחטוף! אל תתמהמה וחטוף מהר את האבן הטובה לפני שמישהו אחר יחטוף אותו לך, אל תחטוף.

מרכיבי ההומור בקטע נוצרים על ידי הפער בין דברי קלמן-שדכן-שקרן לבין ה"מציאות" הברורה לקהל קוראי המחזה וצפיו. בהיתממותו האירונית מנסה קלמן-שדכן לשכנע את ר' פנחסיל במעלותיו של קוני-למל כשידוך אידיאלי כשהוא מונה את כל חסרונותיו. האירוניה נוצרת בשימוש בטיעונים שלא מן העניין כגון הזכרת השולחן ערוך וספרי המוסר כסמכות שאין לערער אחריה, בעוד שספרים אלו אינם רלוונטיים לשאלת השידוך. דבריו נשמעים כפלפול מלומד בסגנון דרשני בעוד הם רצף של טיעונים לא הגיוניים. כמובן משתקפת מהדברים גם ביקורת משכילית כנגד הטענה, שכל מה שיהודי צריך לדעת זה שהוא יהודי ולא יותר.

הדמות הקומית השנייה היא קוני-למל המזכירה דמות לץ עממי. קוני-למל הוא חסיד כבן עשרים, עיוור בעין אחת, צולע ברגל אחת ומגמגם. למרות עשרים שנותיו רמתו המנטאלית היא של ילד קטן עם בעיות התפתחות. במפגש הראשון עמו במחזה הוא מחזיק דגל שבראשו תפוח ונר (כמנהג הילדים בשמחת תורה) ומתכוון לצאת לתהלכה לכבוד בחירת אביו החורג ר' שלומניו לגבאי בית הכנסת. בתהלכה הוא מנסה לנגוס מהתפוח בלי להיכוות מהנר, אך ללא הצלחה. קוני-למל מגיב בביישנות ילדותית לבשורה שהפך לחתן, וכך הוא מגיב לאורך כל המחזה בכל הקשור לעניינים שבינו לבינה. הוא בורח בקריאות "שמע ישראל" כשחיה'לה-קרולינה מנסה לנשקו. אין ביכולתו להבחין בין אמת לשקר. בתמימותו הוא הולך להביא אישור שהוא באמת קוני-למל, מכיוון שגם הוא אינו בטוח לגמרי בזהותו. חלק גדול מהקומיות של הדמות נבנה מלעג מדמותו המעוותת, מנכותו ומגמגומו. זהו סוג של הומור עממי ירוד הנטפל למומי הזולת. קוני-למל הוא דמות מנוגדת למקס המשכיל. בעוד מקס מנווט את צעדיו בחכמה, קוני-למל, כדמות קומית, מסתבך על כל צעד ושעל. דמותו הילדותית גרוטסקית של קוני-למל נבחרה להיות דוברת המרכזי של היהדות המסורתית-חסידית, ולמרות מוגבלותה השכלית היא בקיאה ברזי החומרות והאמונות הטפלות של חברה זו.

השם קוני-למל הפך להיות שם נרדף לשוטה או לחסיד שוטה. חיות הבית בגלל קרבתם לאדם והטיפול היום יומי בהן נחשבות לטיפשות¹⁶. כך גם הכבשה (לעמעל-לעמעלע) מסמלת תמימות, הליכה בעדר ללא מחשבה וטיפשות. בשם קוני-למל מצלצלת גם המילה ביידיש לאָם (lom) שהוראתה נכה-חיגר.

¹⁶ סטוטשקאו (1950, עמ' 306-305) מכניס את המילים קונע-לעמל ולעמעלע תחת הקטגוריה של מילים נרדפות לנרישקייט (טפשות). האַרקאָוי (1988), מתרגם לעמעלע – איש-תם ו"לעמעדקע" – איש תם שוטה.

סיכום

צופי התיאטרון ומבקריו היום היו בוודאי "קוטלים" את המחזה אם היה עולה על הבמה בגרסתו המקורית. במחזה **שני קוני-למל** מוצגים דמויות לא מורכבות של משכילים טובים מול חסידים רעים ללא גוויי ביניים. ההומור הוא הומור רדוד השם לצחוק את הנכה והשונה. אברהם גולדברג חוקר יצירתו של גולדפאדן כתב:

"כיום נראים לנו מחזותיו גולדפאדן נאיביים ופרימיטיביים ושוב אינם יכולים לספק את דרישותינו" (גולדברג, 1970, עמ' 53) למרות זאת, לדעת גולדברג, דווקא עממיותם של המחזות וקלילותם היא זו שהביא להצלחת המחזות בימי הראשית של תיאטרון יידיש. להבדיל ממחזות השכלה שכמעט לא הוצגו לפני קהל ושנכתבו בעיקר למטרות זידאקטיות, מחזותיו של גולדפאדן נכתבו והומחזו במטרה לחולל קטריזיס בלב קהל צופים רחב. במחזה **שני קוני-למל** משלב גולדפאדן רגעי צחוק לצד רגעי עצב כמו מצוקתה של חיה'לה-קרולינה המתקשה להגשים את אהבתה. במחזה משובצים שירים וריקודים וסצנות פולקלור המוסיפים עניין וחיות למחזה. חלק מהסצנות הם סצנות צבע ללא קשר ישיר למהלך העלילה ואף מעכבות את התפתחות העלילה. כך לדוגמא טקס בחירתו ר' שלומניו לגבאי בבית הכנסת במערכה השנייה (עמ' 24-29).

בדרמה יש סצנות פולקלור רבות. המחזה נפתח בסעודת "מלווה מלכה" של חסידים השרים ומשבחים את מעלות השתייה (עמ' 4-5). מוצאי שבת הוא זמן מתאים לאמירת תחינות ור' פנחסיל פותח בתחינה, בה הוא מבקש שידוך הגון וירא שמים לבתו חיה'לה-קרולינה (עמ' 5-6). מוטיבים עממיים נוספים אפשר למצוא בסצנה בה מעלה קוני-למל כלמדוויניק נסתר את רוח סבו קולומיניס, המאשר שחיה'לה-קרולינה היא הכלה המיועדת לקונימל. בסצנה זו רוקדים הסטודנטים כשהם מחופשים לרוחות רפאים.

המחזה כתוב ברובו בידיש אידיומטית מתובלת בקללות ובמילים מהמרכיב הסלאבי שביידיש. בשפה זו משתמשים הדמיות הקומיות ודמויות החסידים המאכלסות את רוב המחזה. לעומתם מדברים מקס והסטודנטים בידיש מגורמנת. להבדיל מהדרמות של תקופת ההשכלה מטרת המדרג הלשוני היא לאפיין את הדמויות ולא לחנך את קהל לדבר בגרמנית תקנית.

בדרמה **שני קוני-למל** ניתן להבחין בניצני ארוטיקה בתיאטרון יידיש. עצם השתתפותן של נשים במחזה היה מבחינת חידוש מתירני נועז¹⁷. גם בעלילה הוכנסו אפיזודות שהיו אמורות "לרגש" את קהל הקוראים. מקס וחיה'לה-קרולינה קובעים להיפגש בגן העירוני. חיה'לה-קרולינה

¹⁷ העיסוק בתיאטרון בכלל נחשב לעיסוק בזוי באותם הימים, כל שכן נשים (ואפילו יצאניות) סרבו לקבל תפקידי שחקניות בתיאטרון, ראו: גור, 1970, עמ' 10.

מסתתרת בין העצים ומשמיע "קו קו", צליל ציפור שהיה הסימן המוסכם בין האוהבים. היא קופצת ממחבואה בין העצים ומתחבבת עם מקס (עמ' 15) וכשהם נפרדים היא מפריחה לעברו נשיקות באוויר (עמ' 17). בהמשך המחזה מקס המחופש לקוני-למל מחזר בהתלהבות אחר ליבע בת השדכן (עמ' 22-24) וחיה'לה-קרולינה מנשקת בטעות את קוני-למל במקום את מקס אהובה (עמ' 36). הופעת תיאטרון בה נשים וגברים המתחבקים ומתנשקים על הבמה, בניגוד לקוד התנהגות המוסרית המקובל בחברה היהודית באותה תקופה, הוסיפה עניין וריגש לקהל צופים. אברהם גולדפאדן לא החשיב את הדרמה **שני-קוני-למל** בין היצירות החשובות שכתב. גם מבקרים בני זמנו ביקרו את היצירה¹⁸. למרות זאת שב המחזה ועולה מידי פעם על בימות התיאטרון. ראובן גולדברג כותב: "ההיסטוריה של התיאטרון היהודי מלמדת אותנו, כי כשעיפה נפשם של במאים ושחקנים ידועי-שם מן הספרותיות היתירה, כששבעו פסיכולוגיה עמוקה ובעיות חברתיות, ונפשם יצא לקצת "תיאטראליות", למשחק ער, לתנועה, לניגון עממי, ל"קומוניקציה" של ממש עם קהל-הצופים (ונוסיף בסוגריים: גם שהתרוקנה הקופה) – הם פנו אל גולדפאדן. וכל במאי מצא במחזותיו מה שליבו ביקש למצוא: שובבות תיאטרונית נאיבית לשם הנאה בלבד, הווי יהודי עממי, סאטירה סוציאלית, מלחמה במורדי-האור, הטפה ציונית, מהפכנות סוציאליסטית, הרואיזם היסטורי וכדומה" (גולדברג, 1970, עמ' 53).

ביבליוגרפיה

- אבישר ש' (1996). **המחזה והתיאטרון העברי והיידי**. ירושלים: ראובן מס.
- אויסלענדער נ' פינקעל א' (1926). **א' גאלדפאדן – מאטריאלן פאר א ביאגראפיע**. מינסק: יווא.
- גולדברג, ז' (תשס"ו). הדרמה "דוקטור אלמסדון" לאברהם גולדפאדן. **מסד**, 4, עמ' 33-46.
- גולדברג, ז' (2006). **"דור הולך ודור בא" – השקפותיו של אברהם גולדפאדן בנושאי לאומיות, ציונות וחינוך יהודי**. עבודת מחקר. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- גולדברג, ר' (מהדיר) (1970) **אברהם גולדפאדן – שירים ומחזות**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גור, י' (1970). גולדפאדן וגרודין. **במה**, 47, עמ' 10.
- דאברוזין, י' (תשנ"ג). גאלדפאדעס דראמעטורגיע. בתוך טוריאנסקי ח' (עור'), **די יידישע ליטעראטור אין ניינצעטן יארהונדערט** (עמ' 349-390). ירושלים: מגנס.
- מייזל, נ' (1960). **"ל פרץ וסופרי דורו**. מרחביה: ספרית הפועלים.
- סטוטשקאו, נ' (1950). **דער אוצר פן דער יידישער שפראך**. ניו יורק: יווא.

¹⁸ משה חשקעס פרסם בשנת 1887 שיר לכבודו של גולדפאדן בו הוא קורא לו להמשיך ליצור למען העם היהודי אך לא שמענדיקים ומכשפות. על הדרמה **שני-קוני-למל** הוא כותב: "מיט דיין 'קונע לעמיל' וועסטו אונדז נישט מאַכן קלוגי" [עם הקוני-למל שלך לא תעשה אותנו חכם]. ראו: שאצקי 1940, עמ' 71.

פינקעל, א' (תשנ"ג). סאציאלע פיגורן אין א' גאלדפאדענס ערשטע ווערק. בתוך טוריאנסקי ח' (עור'), **די יידישע ליטעראטור אין ניינצעטן יארהונדערט** (עמ' 313-348). ירושלים: מגנס.
קצינסקי מ' (2004). אברהם גולדפאדן אבי התיאטרון בידיש ו'חיבת ציון'. **חוליות**, 8, עמ' 358-347.

שאצקי י' (1940). **הונדערט יאר גאלדפאדן**. ניו יורק: יווא.
שמרוק ח' (1978). **ספרות יידיש פרקים לתולדותיה**. תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים.
אוסטרובר ח', **הומור**

<http://www.zooloo.co.il/more/humor/default.asp>